

R a a m a t u d

Wiedemanni suurtöö eesti keeles

Heli Laanekask

Tartu ülikooli dotsent, Oulu ülikooli eesti keele ja kultuuri lektor

2011. aasta lõpus ilmus trükist Ferdinand Johann Wiedemanni „Eesti keele grammatika”, s.o tema uurimuse „Grammatik der Ehstnischen Sprache” (1875) ümberpanek eesti keelde (tõlkijaks siinkirjutaja, toimetajaks Ellen Niit). Mõtte tõlkida maakeelde see siiani kõige põhjalikum eesti rahvakeele grammatika olid algatanud Emakeele Selts, eesti keele instituut ja Tartu ülikooli eesti keele õppetool ehk kui mainida isikuid, siis Mati Ereht, Urmas Sutrop ja Karl Pajusalu.

Vanade grammatikate tõlkimisega on Eestis tegeldud varemgi: juba Kristian Jaak Petersonilt on säilinud Johannes Gutsloffi grammatika (1648) käsikirjaline saksakeelne mugandus. Uuemaegse eestvõtjaganttõukaja au kuulub Huno Rätsepale, kelle juhendatav Marju Lepajõe sama grammatika algul diplomitööna tõlkis ja kommenteeris ning viieteistkümnne aasta möödudes (1998) selle täiendatuna avaldas. Seejärel on ümber pandud teisigi vanemaid keeleraamatuid: Wiedemanni võru grammatika (2002, tlk Inge Annom), Eduard Ahrensi (2003, tlk Kristiina Ross, Kristi Mets, Kristiina Rebane, Mailis Salvet), Anton Thor Helle (2006, tlk Kristiina Ross ja Annika Kilgi) ja Heinrich Gösekeni (2010, tlk Kai Tafenau) eesti keeleõpetused. Väärtuslik on ka eesti esimeses, Stahli grammatikas (1637) sisalduva saksa-eesti sõnastiku pöördvariant (2002, Kristel Kikas) ning samasugune on koostatud ka Gösekeni grammatika leksikoniosa põhjal (2010, Valve-Liivi Kingisepp jt).

Tähtpäevad on meie kultuuriruumis sageli olnud liikumapanev jõud ja Wiedemanni pärandiga tegelema oli filolooge ergutanud tema

lähenev 200. sünniaastapäev 2005. aastal. Juubelit tähistamas olid kiiduväärselt ka haridus- ja teadusministeerium ning kultuuriministeerium, kelle rahvuskultuuriprogrammide toel lisaks muudele ettevõtmistele sai teoks Wiedemanni grammatika faksiimileväljaanne (2005). Paari aasta jooksul loodeti avaldada tõlgegi, kuid nagu sageli suurte ettevõtmiste puhul, osutus töö arvatust aegaviivamaks ja tegija oskusi ning võimalusi nõudlikult proovile panevaks. Tõlgitavat oli kokku ligi 700 lehekülge, Wiedemanni teaduslik stiil, kirjaviis ja omaaegne mõistestik aga järelemõtlemist ja pingsat tähelepanu eeldav. Peatselt sain aru, et olin olnud liiga optimistlik nende aja- ja energiavarude suhtes, mis mulle jäid pärast kõrvutist põhitööd õppejõuna Oulus ja Tartus. Kannatliku äraootamise eest tänan veel kord töö otsest tellijat ja kirjastajat Emakeele Seltsi ning teisi asjaosalisi!

Üks paljudest probleemidest, mida ma tõlkijana 2004. aastal asja kallale asudes polnud osanud ette näha, oli näiteks see, et alailma tuli vaagida, kas ja milline tagasitõlge anda neile eestikeelsetele näidetele, millele Wiedemann on lisanud saksa tõlke. Kuna a) praegune eesti keel ja kontekst on omaaegsega võrreldes tublisti muutunud ja b) eestikeelse väljaande kõige suurema sihtrühmana kujutasin endale ette saksa keelt üldse mitte või napilt oskavaid nüüdishumanitaare, siis pidasin tagasitõlget sageli vajalikuks. Ka sel juhul, kui saksa tõlge esitab vaid mingi osa eestikeelsest mõistemahust, püüdsin sellest lugejale enamasti märku anda. Teatud subjektiivsust/ebajärjekindlust neis lahendustes ei õnnestunud vältida. Kaalusin ka sõnaseletuste lisamist kommentaariumisse nendel juhtudel, kui Wiedemann pole eestikeelsele näitele saksakeelset seletust andnud, kuid väljend võib nüüdsele eestlasele olla arusaamatu. Üldjuhul grammatikatõlkest selliseid keelekommentaare siiski ei leia; soovi korral tuleb ümberpaneku lugejal endisaegse eesti keele tähendusi lahti harutada kas Wiedemanni sõnaraamatu või mõne muu leksikoni abil. Küll aga on tõlkele lisatud alfabeetiline loend „Sõnaseletusi ja tõlkeid”, kust võib leida terminite seletusi ja ladinakeelsete tekstiosade eestindusi. Kreekakeelsete tekstiosade tõlked ning mõned hädavajalikuna tundunud tekstoloogilised ja reaalkommentaarid on tõlkija või toimetaja märkusena paigutatud vahetult teksti juurde joonealusesse. Loodetavasti aitab teksti mõistmisele veidi kaasa ka tõlke eessõna. Seal väljaöeldud tänusõnu abistajatele tahaksin ikka ja jälle korrata: aitäh, hea toimetaja Ellen Niit, kreeka ja ladina keele asjatundja Anne Lill, küljendaja Sirje Ratso ja paljud teised!

Aeglaselt edeneva ümberpaneku pärast süümepiinu tundjale ei pakkunud lohutust teadmine, et isegi Wiedemann oli eesti keele alaseid suurtöid plaanitsedes olnud veidi ennatu: Peterburi Teaduste Akadeemia liikmena vastavat uurimisprojekti esitades palus ta stipendiumi kolme suve keelekogumisreisideks Eestis. Hiljem taotles ja sai akadeemik oma *estica*-kavale toetust ning tööaega juurde; pikematel kevadistel-suvistel keelekogumisreisidel Eestis käis ta 1861–1868, kuid viibis siin ka hiljem, täiendades ja kontrollides oma keelematerjale. Võru murde grammatika ilmus 1864, eesti-saksa sõnaraamat 1869, eesti keelt selle ulatuslikus variatiivsuses kirjeldav grammatika 1875 ja eestlaste rahvaluulet, kombeid ning uskumusi esitav teos 1876. Eesti keele grammatika eessõnas ütleb Wiedemann, et on ainekogunud kolmeteistkümne suve reisidel kas otse rahvasuust, teiste andmetest või kogudest ning eestikeelsest kirjasõnast. Wiedemanni keelejuhtide hulgas oli nii lihtrahvast, baltisaksa eestihuvilist intelligentsi (eriti pastoreid) kui ka eestlastest haritlasi: Jakob Hurt, Johann Voldemar Jannsen, Lydia Koidula, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Carl Robert Jakobson, Mihkel Veske jt.

Wiedemann oli juba varemgi koostanud tähelepanuväärseid soomeugri keelte grammatikaid ja sõnaraamatuid (nt sürjakomi, mäemari, udmurdi, ersamordva), toetudes vaid vähestele vasturääkivatele kirjallikele allikatele ja üksikutele keelejuhtidele. Oma eelkäija akadeemik Anders Johan Sjögreni materjalide põhjal liivi keele suurt grammatikat ja sõnaraamatut välja andes (ilmusid 1861) oli ta värske erakorralise akadeemikuna saanud korra käia ka uurimisreisil Liivi rannas. Nüüd olid asjaolud eesti keele uurimise ja staatuse jaoks kujunenud erakordselt soodsaks: keelega sai tegelda kogenud fennougrist, autoriteetne korraline akadeemik, kes Eestis sündinuna ja elanuna väga hästi tundis Eesti olusid ja eesti keelt.

Nii nagu teised tema pärandiga tegelejad mõtlesin minagi Wiedemanni fenomenile (Huno Rätsepa väljend aastast 2005). Selle oluline osa on kindlasti olnud teadlase raugematu töövõime, mida ei summutanud ei eluaastate lisandumine (eesti keelega tegeles Wiedemann põhjalikumalt vanuses 55–70, kui seljataga oli ligi 30 aastat gümnaasiumiõpetajapõlve) ega takistused või saatuselöögid (kuulmise ja nägemise halvenemine, liiklusõnnetuses vigastada saamine, tudengist poja surm). Wiedemanni grammatikat tõlkides imetlesin ikka ja jälle autori vahedat lingvistipilku, innovaativsust ja võimet süveneda üksikasjadesse, olgu see siis eesti murdepiiride, völdete või muutesüsteemi

kirjeldamisel, käändefunktsioone loetledes või sõnamoodustust analüüsid. Arvutikirja ja muutuvate tekstitöötlusprogrammidega jännates katsusin mees pidada sedagi, et Wiedemanni ajal kirjutati käsitsi, pimedust tõrjus küünal või õlilamp ja juba terassule tulek oli olnud oluline uuendus. Grammatika sisu kohta leidub muide häid ülevaateid, tegijateks nt Paul Ariste, Paul Alvre, Karl Pajusalu jt, viimati on sisuka kokkuvõtte esitanud Reet Kasik raamatus „Stahli mantlipärijad” (2011).

Grammatikatõlke esitlusel Tartus 2012. aasta alguses juhtis Huno Rätsep tähelepanu sellele, et Wiedemanni eesti keele alaste suurteoste käsikirju pole arhiividest leitud, nii et võime tema töötamise tehniliste üksikasjade kohta teha üksnes oletusi. Kaotamata päriselt lootust uusi arhiivileide teha, öelgem, et täielikuma sõnaraamatu koostamine oli olnud 19. sajandil eesti keelega tegelejate suur unistus. Sõnavara koguti siis tavaliselt nii, et võeti aluseks Hupeli keeleõpetuse (1818) sõnaraamatuosa, köideti sinna vahele tühjad lehed ning numeratsiooni abil märgiti neile täiendused. Selliseid kogusid on säilinud, näiteks Röpina pastori Johann Friedrich Helli eesti-saksa sõnaraamatu käsikirja Tartus Eesti kirjandusmuuseumis. Usun, et umbes samasugust üha paisuvat süsteemi võis kasutada ka Wiedemann. Muide, Heller on oma tõenäoliselt 1820. aastatel alustatud manuskripti tihti üles märkinud ka eesti talupoegadest informantide nimed. Niisiis võiksime teada saada ka Wiedemanni mõne seni tundmatuks jäänud eestlasest keelejuhi, sest Wiedemann on oma andmeid täiendades kasutanud ka Helli tööd.

Grammatika materjali kogudes pidi akadeemikul arvatavasti samuti valmis olema mingi eelnev raamistik, kuhu materjali paigutada; sama kehtib ka folklooriteose kohta. Iseloomulik on näiteks, et kui Kreutzwald 1866. aastal Wiedemanni sõnaraamatu poognatega tutvudes küsib, mida tähendavad sealsed numbrid verbide ja noomenite järel, vastab Wiedemann, et need viitavad grammatika konjugatsioonidele ja deklinatsioonidele, mille süsteem praegu olevat olemas üksnes tema peas. Hiljuti (2011) on sellist traditsioonilist koostamisviisi kirjeldanud ka Kai Tafenu paar sajandit varasema Gösekeni puhul. Tõenäoliselt olid Wiedemannil olemas ka mingid mustandmaterjalid, mida välitöödelt tulles tuli süstematiseerida, kontrollida ja ümber kirjutada. Teame ka, et ta saatis abilistele (nt Hurdale ja Kreutzwaldile) kirjades ühtelugu lehekülgede kaupa täiendavaid või täpsustavaid küsimusi ja sai põhjalikke vastuseid. Eriti lõunaeestilise materjali tõlgendamisel on Hurda abi olnud väga suur. Hurt oli ka see, kes pärast akadeemiku surma koostas tema eesti-saksa sõnaraamatu täiendatud uusväljaande (1893).

Tolleaegne käsiladu võib praeguse trükitehnikaga võrreldes tunduda küll kohmakas, kuid ometi võimaldas see kanda täiendusi-parandusi ka juba valmislaotud ossa – just nii on töötanud ka Wiedemann ja tema teoste trükiladujad. Wiedemanni töö tehnilise poole kohta võiksime mingit teavet saada ka mari-saksa sõnaraamatu säilinud käsikirjast, mille kallal teadlane töötas veel 1887, oma viimasel eluaastal.

Autoriteetse keelemehe palju aastaid kestnud uurimistöö ei jäänud tollases Eestis märkamatuks: seda pandi tähele nii lihtsama rahva hulgas kui ka baltisaksa ja eesti haritlasringkondades. Paul Ariste on 1930. aastate algul Hiiumaal murret kogudes kohanud vanataati, kes lapsepõlves olnud karjaga Pühalepa ja Vaemla vahel tee ääres, kui mööda sõitnud kohalik pastor Sengbusch koos ühe teise härraga. Mehed lasknud kutsaril kinni pidada ja küsinud poisilt, mida tähendab *härjahõik*. Karjapoisi antud seletus Hiiumaa sõnale leidub Wiedemanni sõnaraamatu teises trükis: pikkusmööduna see vahemaa, kui kaugele on kuulda härja ammumist. Kreuzwald on kirjutanud kuulujutust, mis levinud Võrus 1865. aastal pärast Wiedemanni käiku: too akadeemik olevat jälle siin, kes igal aastal pastoreid revideerimas käib. Wiedemann peatus oma reisidel sageli just kiriklates, reisiva literaadi traditsioonilises peatuskohas hotellide-eelsel ajal; lisaväärtusena oli seal võimalik vestelda maakeelt rohkem või vähem oskava pastoriga ning hankida arukaid eestlastest keelejuhte.

Tollase eesti keeleüldsuse harras lootus, et Wiedemanni teostest võiks saada keelenorm parajasti tormilisi muutusi läbi elava eesti keele jaoks, muidugi ei teostunud: Wiedemanni ortograafia on teaduslik, mitte igapäevaseks kasutamiseks mõeldud, ja tema esitusviis mitte hinnanguid *õige-vale* sisaldav, vaid paljude eri piirkondade keelevariante võrdsena kirjeldav. Ometi on selge, et pärast Wiedemanni sõnaraamatu ja grammatika ilmumist polnud enam võimalik selline üksnes põhjaeestiline normkeel, mida oli võinud leida mõnekümne aasta eest ilmunud Ahrensi grammatikas. Wiedemann lõi alusmüüri, millele sai tugineda tekkimas olnud uus standardkeel, mille tuum on küll põhjaeestiline, kuid mis sisaldab ka rohkesti lõunaeestilist sõnavara ja mitmeid lõunamurrete grammatilisi jooni. Samuti on Wiedemanni teosed juba teist sajandit pakkumas nii Eesti kui ka rahvusvahelisele teadusüldsusele usaldusväärset teavet eesti keele tervikseisu kohta – teavet, mida tuleb küll kriitiliselt mõtestada, kuid mis on vajalik ajaloolis-võrdlevat, generatiivset, tüpoloogilist, kognitiivset või mis tahes muud keeleteadussuunda järgides.

Niisiis, tere tulemast Wiedemanni grammatikast taas ammutama ja seda lugema, nüüd ka eesti keeles! Teadusajaloo seisukohalt, mis võib üpris kõnekaks osutuda ka praegu, tunneme ju Wiedemanni veel ikka liiga vähe. Üks mees jõudis elu jooksul teha uskumatult palju. Tema rohked ettekanded ja artiklid on uuesti läbi lugemata ja tõlgendamata, tema teoste allikad ja retseptioon põhjalikumalt uurimata. Selles mõttes võiksime kõik uuesti kätte võtta Paul Ariste põneva ja edasisi uurimisvõimalusi pakkuva monograafia „Ferdinand Johann Wiedemann” (1971, kordustrukid 1973 ja 2005). Ning lootkem koos, et suudame lõpule viia oma murdesõnaraamatu ja et uus eesti keelt tervikuna hõlmav grammatika ei jää ainult julgeks unistuseks.

Soovitusi edasilugemiseks

Aaver, Eva; Leo Anvelt; Mart Lepik 1986. F. J. Wiedemanni kirjad F. R. Kreuzwaldile. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed XI. Tallinn: Eesti Raamat, 56–98.

Alvre, Paul 1975. Sada aastat Wiedemanni eesti keele grammatikat. – Keel ja Kirjandus, nr 12, 715–726.

Ariste, Paul 1971. Ferdinand Johann Wiedemann. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, soome-ugri keelte kateeder.

Ariste, Paul 1975. Ferdinand Johann Wiedemanni kirjad Jakob Hurdale. – Töid eesti filoloogia alalt III. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised nr 259. Tartu, 5–52.

Ariste, Paul 1977. Sada aastat eesti keele teaduslikku grammatikat. – Emakeele Seltsi aastaraamat, 1976, nr 22. Tallinn: Eesti Raamat, 5–14.

Gutslaff, Johann 1998. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Koostaja ja tõlkija M. Lepajõe. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu.

Helle, Anton Thor 2006. Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõnad kirjutanud A. Kilgi ja K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kasik, Reet 2011. Stahli mantlipärijad. Eesti keele uurimise lugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kask, Arnold; Heli Laanekask 1987. J. F. Hellere eesti-saksa sõnaraamat. – Keel ja Kirjandus, 8, 468–479.

Kikas, Kristel 2002. Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Toimetanud V.-L. Kingisepp. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21. Tartu.

Kingisepp, Valve-Liivi; Kristel Ress; Kai Tafenau 2010. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.

Laanekask, Heli 2006. Ferdinand Johann Wiedemanni eesti keele grammatikast. – Lähivertailuja 17. Jyväskylä Studies in Humanities 53. Jyväskylä, 167–169.

- Laanekask, Heli 2008. Keskustelu või poleemika: Ahrens ja Wiedemann. – Lähi-vertailuja 18. *Uralica Helsingiensia* 1. Helsinki: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugriolainen Seura, 77–94.
- Pajusalu, Karl 2005. Estonian grammars by Ferdinand Johann Wiedemann. – *Linguistica Uralica*, 4, 241–246.
- Ross, Kristiina 2003. Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Rätsep, Huno 2005. Wiedemanni fenomen. – *Oma Keel*, 1, 14–20.
- Tafenau, Kai 2011. Heinrich Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskuju. – *Keel ja Kirjandus*, 6, 425–439.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1961. Ein Vorschlag zur genaueren Erforschung der ehstnischen Sprache. – *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg* III. St.-Pétersbourg, 1861, vg 175–180.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1864. Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg, 1869.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875. Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Pétersbourg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1876. Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2002. Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt. Uurimus Võru murdest. Tõlkinud I. Annom, toimetanud K. Habicht ja K. Pajusalu. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 20. Tartu.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2005. Grammatik der estnischen Sprache. Durchgesehenes Faksimile der Ausgabe von 1875. Herausgegeben von Karl Pajusalu und Urmas Sutrop. Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011. Eesti keele grammatika. Tõlkinud H. Laanekask, toimetanud E. Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.